

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

De discussie rond de recentelijk opnieuw onderzochte Heilige Kruiskapel op het Domplein te Utrecht heeft het vraagstuk van de Sint-Maartenskerk van de 13 eeuwen geleden tot bisschop gewijde Willibrord weer eens opgerakeld.

Moeten we deze kerk op het Domplein zoeken of misschien toch ergens anders?

Inleiding

In 753 blijkt de vakante bisschopszetel in Trecht inzet te zijn van een strijd tussen bisschop Hildigar van Keulen, die aanspraak meent te kunnen maken op oude rechten en de missionaris Bonifatius, die over deze kwestie een brief stuurt naar paus Stephanus III met een pleidooi voor het behoud van Traiectum als zelfstandig bisdom¹. In dit schrijven, waarin uitgebreid wordt ingegaan op het werk van Willibrord is sprake van twee door deze missionaris gebouwde kerken, één gewijd aan Sint-Salvator en de ander gewijd aan de beschutspatroon van de Frankische koningen: Sint-Maarten. Deze laatste kerk bouwde hij op de resten van een door heidenen verwoest Frankisch kerkje binnen de burch Trecht. Hoewel Bonifatius zijn brief wel wat gekleurd zal hebben om zijn pleidooi kracht bij te zetten, bestaat er geen reden om aan de juistheid van de inhoud te twijfelen. Is het nu na te gaan waar de in de brief van Bonifatius genoemde Sint-Maartenskerk (of het door de heidenen verwoeste kerkje) gestaan heeft? In het volgende betoog wordt geprobeerd hierop een antwoord te geven.

Het Frankische kerkje

Laten we eerst kijken naar dat Frankische kerkje. In dezelfde brief vermeldt Bonifatius de schenking van het castellum met het vernielde kerkje door de Merovin-

gische koning Dagobert I (623-639) aan het Keulse bisdom. Volgens de 14e eeuwse kroniekschrijver Johannes de Beka veroverden de Friezen de burch Trecht eerder op de Franken². Hierbij werd het Frankische kerkje verwoest. Maar de burch werd door koning Dagobert heroverd en versterkt. Beka noemt echter geen bronnen voor zijn bewering. Dagobert heeft Trecht evenwel spoedig weer opgegeven en aan de Keulse bisschop Kuniibert (625-665) geschonken, die natuurlijk niet zoveel kon beginnen met deze bezittingen op Fries grondgebied, omdat de Friezen weinig op hadden met de godsdienst van hun vijanden, de Franken. Deze schenking van Dagobert I moet de bovengenoemde uit de brief van Bonifatius geweest zijn. De Friese koningen waren nu heer en meester over Trecht totdat de Frankische hofmeier Pippijn de Middelste (687-714) tussen 690 en 695 het gebied heroverde. De Friese koning Radbod heeft na de dood van Pippijn Trecht nog eenmaal kunnen bezetten, maar de Franken hadden teveel overwicht en de oude koning Radbod werd uiteindelijk door Pippijns bastaardzoon Karel Martel in 718 definitief verslagen.

Het Frankische kerkje bestond dus al in de dagen van Dagobert I, maar het is niet bewezen, dat het kerkje door deze koning is gesticht, zoals vaak aan de hand van

de brief van Bonifatius beweerd wordt. In deze brief wordt de stichting door Dagobert echter niet genoemd. Wel is er volgens de 13e eeuwse Domtafelen (wandborden in de Dom, waarop latijnse verzen van de oudste geschiedenis van Utrecht) en Beka sprake van een verwoest kerkje, dat door Dagobert herbouwd wordt en dan wederom door de Friezen wordt vernield. Voorts is er een oorkonde, die een vroegere stichting aangeeft. In een bevestiging van een immunitetsprivilege van Koning Pippijn de Korte uit de jaren tussen 751 en 754 worden de Merovingische koningen Clotarius (Chlotachar) en Theodebertus (Theudebert) genoemd, die de Sint-Maartenskerk te Trecht gesteund hebben. Het is niet duidelijk of het om Chlotarius I (511-584) of Chlotarius II (612-623) gaat. Ook bij Theodebert kan het gaan om twee koningen: Theodebert I (534-547) of Theodebert II (595-612). Dit diploma is nogal omstrede. Blok vermoedt een overschrijf fout, het zou gaan om de koningen Chlotarius IV (718-719) en Theudericus IV (721-737)³.

De stichting van het Frankische kerkje in Trecht gaat dus mogelijk terug tot in de 6e eeuw, misschien zelfs tot de dagen van de 'Austrasische' koning Theodebert I, die wellicht in dit gebied is geweest (in zijn strijd met de Deense koning Hygelac) en hier connecties (met de Warnen in het Rijnmondgebied) had. En dan is er nog de Westfrankische koning Chilperik I (561-584), die de Friezen betugelde volgens een lofdicht van Venantius Fortunatus⁴. Dit soort anecdotes geven natuurlijk geen duidelijk uitsluitsel dat de Frankische machtssfeer in deze dagen

tot onze streken reikte, laat staan dat de Franken hier een stevig gezag gevestigd hadden. De enige conclusie, die uit het voorgaande getrokken kan worden is, dat de aanwijzingen voor het bestaan van een Frankisch kerkje vóór de regering van Dagobert I slechts vaag zijn.

De Sint-Maartenskerk

Van de door Willibrord op de fundamenteën van het vernielde Frankische kerkje nieuw gebouwde Sint-Maartenskerk zijn wat meer bronnen, die ons iets vertellen over de plaats van deze kerk. Allereerst is er de brief van Bonifatius, waarin staat, dat deze kerk werd gebouwd binnen de burcht Trecht op de resten van een Frankisch kerkje, zoals hiervoor reeds genoemd. Voorts zijn er twee Karolingische oorkonden: één van koning Pippijn de Korte van 23 mei 753 en een bijna woordelijke herhaling daarvan door Karel de Grote (1 maart 769) waarin beide koningen tiendschenken van hun voorvaders bevestiging gedaan aan de Sint-Maartenskerk te Trecht, die gebouwd is in vico, qui dicitur Treiecto super fluvium Reno⁵. De Sint-Maartenskerk lag dus in de vicus Trecht. Een probleem in deze oorkonden is het woord vicus. Als hiermee een buiten de burcht gelegen wijk

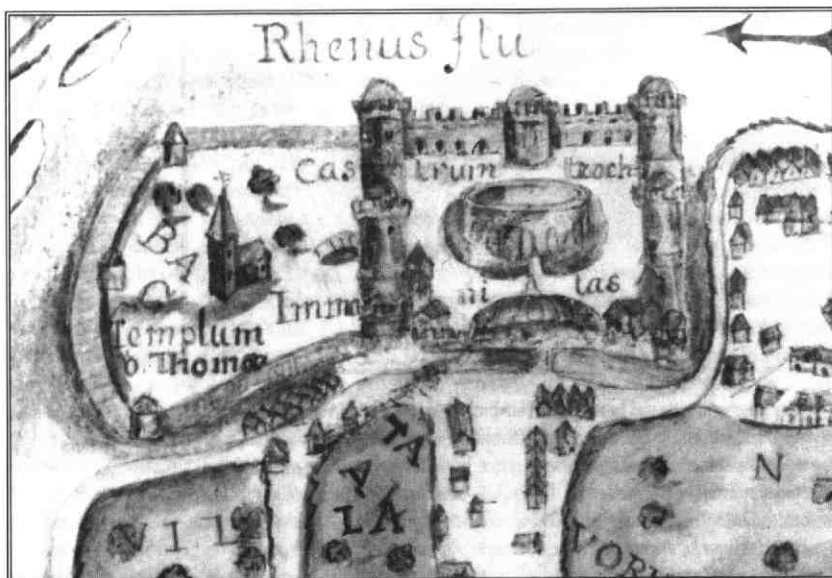
wordt bedoeld, zoals in het klassiek Latijn, dan spreken deze stukken alle overige oorkonden tegen. Maar waarschijnlijk zullen we hier te maken hebben met de Merovingische aanduiding voor een minder belangrijke plaats, waartoe we ook de onbeduidende grensplaats Trecht moeten rekenen⁶. De bovengenoemde Karolingische oorkonden verwijzen hier immers naar voorgangers uit de Merovingische periode. Onder de vicus moeten we dan de hele plaats, inclusief burcht en burgerlijke nederzetting verstaan. Petri geeft een aantal voorbeelden met deze betekenis. Ook Levison ziet geen onderscheid tussen castrum en vicus in de Utrechtse 8e eeuwse oorkonden. Pas in de 9e eeuw blijkt Trecht belangrijk genoeg om in de stukken civitas genoemd te worden, zoals in een schenkingsoorkonde uit 838 van graaf Rodgarius, waarin het gaat om een ecclesiam sancti Martini que est infra muros iamdicte civitatis constructa⁷. Een indirect gegeven vormt de kerkelijke bepaling, uitgevaardigd door de concilies van Sardica (344) en Laodicea (ca. 363), dat een bisschopszetel niet gevestigd mag zijn in een vicus. Hier is nog sprake van de klassiek Latijnse betekenis van het woord vicus. Het is aannemelijk, dat Willibrord

zich aan deze bepaling gehouden heeft. Verder is er een particuliere schenkingsakte uit 834, waarin staat: ad ecclesiam sancti Martini, que constructa est in castello Traiecto, dus de Sint-Maartenskerk staat ook volgens dit stuk in de burcht Trecht. Ook Beda, tijdgenoot van Bonifatius, noemt in zijn Historia de schenking van koning Pippijn van een plaats in het castellum als bisschopszetel (locum cathedrae episcopalis in castello)⁸. Het castellum behoorde tot de koninklijke domeinen, hierbinnen werd dus blijkbaar slechts een plaats afgestaan.

En dan is er nog de Delineatio Veteris Castri, een historische kaart, die Utrecht in het jaar 690 weergeeft waarvan hierbij een detail wordt gereproduceerd (afb. 1)⁹. Het is niet duidelijk welke geschiedkundige waarde wij moeten hechten aan deze plattegrond, die veel later ontstaan is, mogelijk in de 17e eeuw, en waarop de situatie is aangegeven zoals aangehouden door Willibrord bij zijn komst in Trecht. Hoewel er een aantal gefantaseerde details op staan, zoals de laat middeleeuwse bouwstijl, lijken andere details weer op een betrouwbare weergave van een vroeg middeleeuwse situatie die in de 17e eeuw onbekend moet zijn geweest, zoals bijvoorbeeld het uiterlijk en de ligging van het Romeinse/Frankische castellum en de rivierenloop¹⁰.

De Geer van Oudegein was de eerste die pas in de vorige eeuw een Romeins castellum in de buurt van het Domplein vermoedde¹¹. Dit castellum met de later bijgebouwde hoektorens en ten noorden daarvan (links op de tekening) de onregelmatig en licht gebouwde voorhof of curticula is duidelijk te herkennen. Binnen de burcht is een ronde sala (woning van de burchtheer) te herkennen. Hiervan is door archeologen echter niets teruggevonden. Eerder zouden de resten van de Romeinse principia (hoofdgebouw) als Frankische sala in aanmerking komen. Binnen de Frankische burcht is een Sint-Thomaskerk getekend.

Afb. 1
Delineatio Veteris
Castri, de mogelijk
in de 17e eeuw
gemaakte kaart
van de situatie in
het jaar 690.
Foto: GAU

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Dat er een kerk aan de apostel Thomas gewijd was, werd onder andere beweerd in de 13e eeuwse Domtafelen en door Beka, maar dit wordt nergens door oudere stukken bevestigd. De getekende Sint-Thomaskerk zou een aanduiding kunnen zijn dat deze kaart teruggaat op een vroeger exemplaar als illustratie bij een kroniek, zoals die (uit de tijd) van Beka, hoewel dit soort illustraties uit de 14e eeuw ons niet zijn overgeleverd.

We weten nu, dat we de Sint-Maartenskerk van Willibrord binnen de Frankische burcht moeten zoeken, al weten we nog niet wanneer deze kerk is gesticht, maar waarschijnlijk is dit toch wel in de eerste jaren van zijn zendingsarbeid gebeurd. Willibrord kwam hier in 690 aan, zoals hij eigenhandig in de marge van zijn kalendarium heeft geschreven. In diverse stukken is er sprake van een bisschopszetel of kathedraal. In dat geval moet de bouw van de kerk pas na de bisschopswijding van Willibrord in 695 hebben plaatsgevonden. De bouw zal pas na het verdrijven van de Friezen hebben plaatsgehad, ook al schrijft Alcuin in zijn Vita Willibrordi dat Trecht nog door de Friese koning Radbod bezet was toen Willibrord hier aankwam. De aantekening van Willibrord in het bovengenoemde kalendarium waarin hij veniebat ultra mare in Francia, dus in het Frankenland kwam, spreekt de onwaarschijnlijke passage van Alcuin tegen. Het niet met name noemen van de Sint-Maartenskerk binnen Trecht in een schenkingsakte uit 723 van Karel Martel vormt een zwak argument voor een datering van deze kerk na dit jaar ¹².

Maar waar lag nu precies de Frankische burcht? Het is duidelijk, dat de Franken in ieder geval gebruik hebben gemaakt van de resten van het Romeinse castellum. Maar was de omtrek van deze burcht gelijk aan die van het Romeinse castellum? Dat hoeft niet. Een Frankische burcht bestond veelal uit een hoofdburcht en een voorburcht. In de hoofdburcht waren de hoofdgebouwen, zoals de sala opgenomen. Hier verbleef een eventuele vertegenwoordiger van de koning. Tegen de hoofdburcht was een voorburcht aangebouwd, waarin de bijgebouwen en vaak een kapel stonden ¹³. Dit kan dus ook de situatie in Utrecht geweest zijn. Nadat bisschop Balderik (918-976) in het begin van de 10e eeuw na een langdurige ballingschap de bisschopszetel weer had gevestigd in het door de Noormannen gron-

dig verwoeste Trecht begon hij waarschijnlijk de hoofdburcht van de oude Frankische burcht te herstellen, dat is dus alleen het Romeinse castellum ¹⁴. Of, zoals het in de Historia episcoporum van Heda staat, herstelde hij Utrecht met een kleiner oppervlak dan zij tot dusver besloeg ¹⁵. Bang voor nieuwe invallen van Noormannen heeft hij de Sint-Maartenskerk toen binnen deze burcht herbouwd. De burcht was voor de invallen van de Noormannen dus groter.

De topografie

Om een beter inzicht te krijgen moeten wij de plaatselijke geografische situatie in de vroege middeleeuwen in ogenschouw nemen. Belangrijk is in dit verband de plaats waar de Rijn door dit gebied stroomde. Het gebied van het castellum behoorde tot het hoogste van de omgeving; de

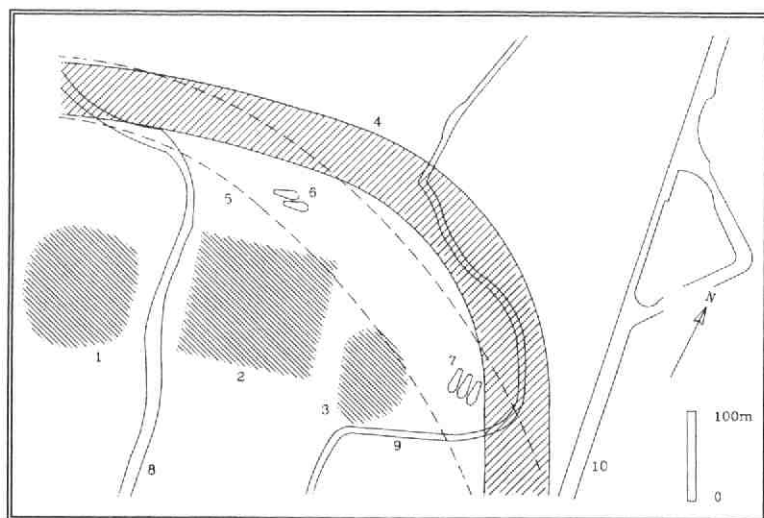

Fig. 1
De geografische situatie van het castellum en omstreken.

De geografische situatie van het castellum en omstreken (de grachten en de singel zijn uit de middeleeuwen en zijn hier slechts ter oriëntatie weergegeven).

1 westelijke Romeinse vicus	6 Christelijke begravingen 8e eeuw
2 Romeins castellum (laatste fase)	7 Pre Christelijke begravingen 5e eeuw
3 oostelijke Romeinse vicus	8 Oudegracht
4 Middeleeuwse Rijnbedding	9 Kromme Nieuwegracht
5 Romeinse Rijnbedding (gestippeld)	10 Maliesingel

Rijn stroomde er aan de oost- en noordzijde langs. Deze rivier kwam in de Frankische tijd in de buurt van het Lepelenburg de huidige binnenstad binnen en volgde ongeveer de noordelijke bocht van de huidige Kromme Nieuwegracht om via de Jansdam naar het westen, ongeveer door de huidige Minrebroederstraat, richting Ganzenmarkt/Oudegracht en verder naar het Achter Clarenburg te stromen¹⁶ (zie fig.1). De zuidelijke oever moeten we ongeveer ter hoogte van de Annastraat, parallel aan het Oudkerkhof, zoeken. Voor dit gebied en dit onderwerp relevante archeologische opgravingen zijn gepubliceerd door Hoekstra over het Janskerkhof, de Lange Jansstraat en het Oudkerkhof; door De Groot over de Korte Jansstraat en het Pieterskerkhof en door Vollgraff en anderen over Achter Sint-Pieter¹⁷.

Binnen het castellum zelf loopt de natuurlijke ondergrond in noordelijke richting sterk af naar de rivier en is er direkt ten noorden van het Romeinse castellum een oeverachtige structuur gevonden¹⁸. Ook in vroegere publikaties is steeds sprake van een rivier of rivieroever. Muller noemt schoeiingen die gevonden zijn tijdens de bouw van de 19e eeuwse Sint-Willibrorduskerk in de Minrebroederstraat en ook ten zuiden van het Oudkerkhof; Jongkees noemt schoeiingen op de Ganzenmarkt en in de Minrebroederstraat¹⁹. Complicatie hierbij is dat tussen de Romeinse periode en de late middeleeuwen de rivier zijn bedding minstens eenmaal heeft verlegd, zodat er door archeologen verschillende oevers aan het licht zijn gebracht. In de dagen van de Romeinse bezetting lag de bedding van de rivier meer naar het zuiden zoals gestippeld weergegeven in fig.1, ter plaatse van het huidige Oudkerkhof²⁰. Vooral bij vroegere auteurs is daardoor verwarring ontstaan, waar nu precies de rivier gestroomd heeft. Bedenken we daarbij, dat lang niet alle gevonden houtconstructies als schoeiingen geïnterpreteerd hoe-

ven te worden en dat er ook nog een Romeinse castellumgracht en een later gegraven burchtgracht door het gebied heen loopt, dan is het logisch dat er verwarring heerst. Daarnaast geven historische bronnen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een restgeul, zoals de vermelding van water ter plaatse van de Ganzenmarkt en de Minrebroederstraat in 1319, een oever, grenzend aan de woningen die in de Vuylsteech (tegenwoordig Annastraat) liggen en het bestaan van een strook 'niemandsland' tussen de immuniteitsgrenzen van het domkapittel en die van Sint-Jan. Deze strook was ten tijde van de stichting van deze immuniteiten immers water en daardoor waren alleen de oevers bruikbaar als grens. De asymmetrische (te noordelijke) ligging van de Sint-Janskerk ten opzichte van het kerkenkruis van bisschop Bernulf (1027-1054) wijst op de aanwezigheid van een obstakel, te weten de rivier.

Het Oudkerkhof

Uit het voorgaande blijkt, dat er tussen de noordelijke muur van de laatste, stenen fase van het voormalige Romeinse castellum en de rivieroever in de Frankische tijd een strook grond overbleef van ca. 75 m. Dit zou een mogelijke plaats kunnen zijn voor een Frankische voorhof; men hoefde dan alleen maar de oostelijke en westelijke castellummuur tot aan het water te verlengen met een (houten) pallasade. De rivieroever was een natuurlijke begrenzing. Ook vanuit strategische overwegingen was dit gunstig, zo kon de rivier beter beheerst worden. De omtrek van de burcht was voor Frankische begrippen dan wel wat fors. Wanneer de Franken binnen deze voorhof hun kerkje hebben gebouwd, dan zou dit ongeveer op of aan de zuidkant van het huidige Oudkerkhof gesitueerd zijn, zoals al eens door Immink en Jongkees geopperd is en zoals bij benadering ook is aangegeven op de eerder genoemde *Delineatio Veteris Castri*²¹.

Voor deze locatie als mogelijke plek voor het Frankische kerkje spreekt ook het toponiem Oudkerkhof. Dit kwam al voor in een oorkonde rond 1200, waarin een locatie in de Veteri Cymeterio vermeld staat. Diverse stukken uit de 13e eeuw noemen het Oudkerkhof, zoals een transportbrief uit 1294, die spreekt van een *aram sitam super Oude Kerkhof*. Van der Monde noemt voorts de vermelding van een *vicus qui appellatur Oude Kerkhof* in een erfpachtbrief uit 1321²². Het kerkhof was toen dus al oud. De al in de 12e eeuw gebouwde huizen op het Oudkerkhof doen vermoeden dat er toen al lang geen kerkhof meer was. Men zal immers uit piëteit niet snel op een kerkhof hebben gebouwd. Daarnaast zijn er ook nog west-oost gerichte begravingen zonder grafgiften, dus van christenen, gevonden uit de Karolingische periode (gedateerd 690-780), die de nabijheid van een kerk extra waarschijnlijk maken²³ (Afb. 2). De domkerk zal het niet geweest zijn, zoals Van der Monde gesteld heeft. Het Oudkerkhof en de genoemde graven liggen immers buiten de immuniteitsgrenzen van het domkapittel²⁴. De Groot interpreteert de bovengenoemde begravingen, zonder dit te motiveren, als onderdeel van een begraafplaats voor 'gewone' inwoners, zonder dat er een kerk in de buurt was²⁵.

De kans op het vinden van funderingsresten van het Frankische kerkje of de door Willibrord gebouwde opvolger, is zeer klein, omdat op het Oudkerkhof de grond boven de gevonden graven is geërodeerd. Het 8e eeuwse maaiveld zal op ca. 3.60m +NAP hebben gelegen. Van de onderliggende grond is ca. 1 meter weggeslagen, waarschijnlijk door overstromingen in de 12e eeuw. Daarna hebben de inwoners van de stad in hoog tempo het terrein weer opgehoogd. Daarom zullen er ook verder nauwelijks vondsten uit de Frankische periode op deze plek te ver-

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Afb. 2
Begravingen aangetroffen bij een opgraving aan het Oudkerkhof.
Foto: GAU

wachten zijn. Deze maaiveldhoogte komt overeen met die welke is gevonden binnen het castellum vanaf de laatste Romeinse bouwfase tot aan ruwweg de Karolingische periode²⁶. Het Oudkerkhof was toen dus zeker geen lage, drassige rivieroever, maar een van de hoogste gebieden in de stad.

Dat er een kleine kerk dicht bij de rivier lag blijkt ook uit de Vita Bonifatii en de Vita sancti Sturmii. Na de moord op Bonifatius in 754 werd zijn lijk per schip naar Utrecht teruggebracht en in de miner ecclesia gebracht, omdat deze kerk 'dichter bij gelegen was' dan de basilica maier (Sint-Salvatorkerk, later ook aan Sint-Bonifatius gewijd) waar men zijn graf ging bereiden. Van Winter meent echter, dat de kleine kerk de Sint-Salvatorkerk is, omdat hier de lijken van de vermoorde metgezellen van Bonifatius begraven

werden en deze kerk dit steeds in haar overlevering bewaard heeft²⁷. Het is niet duidelijk welke waarde wij moeten hechten aan zo'n overlevering. Het is in ieder geval volgens de bovengenoemde Vitae niet logisch, dat de hierna te bespreken Heilige Kruiskapel dezelfde is als de miner ecclesia, omdat deze pal naast de Sint-Salvatorkerk lag en het daarom niet uitmaakte in welke kerk het lichaam van Bonifatius gebracht werd.

Andere mogelijke plaatsen

Direkt ten zuiden van het castellum is wel wat Romeins materiaal gevonden, maar geen bebouwing²⁸. Sporen uit de vroege middeleeuwen zijn hier niet gevonden. Het gebied was te laag en waarschijnlijk te drassig, zowel ten zuiden van het castellum als ten zuiden van de beide 'burgelijke' vici zijn aanwijzingen voor dit drassige gebied gevonden. Een heel

stuk naar het zuiden, in het gebied Twijnstraat-Vrouwjutenstraat-Lange Nieuwstraat, is pas weer een (pre-Romeins gevormde) hogere stroomrug te vinden, waarop bebouwing van betekenis kan hebben plaatsgehad, maar deze plaats ligt ca. 550 m van het castellum af²⁹. Het toponiem 'Oudelle' voor het oostelijk deel van dit gebied ten zuiden van het castellum geeft de laagte van dit komgebied al aan en wijst niet op een 'oud rivierdal', omdat hier in ieder geval sinds het begin van de jaartelling geen rivier (meer) heeft gestroomd. Veel auteurs hebben onterecht door het Nieuwegracht gebied een Rijnloop verondersteld. Bij opgravingen is hier niets van gebleken.

Ten oosten van het castellum zijn alleen sporen van Romeinse bebouwing gevonden, die alle wijzen op een hier aanwezige vicus³⁰. De vroeg middeleeuwse graven, gevonden aan de oostkant van het Pieterskerkhof liggen te ver van het castellum af (175 m) om nog binnen de voorburch te hebben gelegen. Het zijn overigens geen christelijke begravingen, getuige de (zuidelijke) oriëntatie van de lichamen en de gevonden bijgiften. Dat was ook niet te verwachten, omdat deze graven uit de 5e eeuw dateren. Er was toen hoogstwaarschijnlijk nog geen Frankische dus christelijke bezetting. De bijgaven verraden wel Frankische invloed. Aan de hand van de gevonden graven kan het maaiveld uit die tijd voorzichtig op ca. 3.20m +NAP geschat worden. Ook hier valt uit de graven op te maken dat een flink deel van het oppervlak is geërodeerd in de latere middeleeuwen zodat ook hier geen Frankische bewoningssporen zijn te verwachten.

Ten westen van het castellum is een mogelijke Romeinse vicus aangehouden met materiaal en bewonerssporen uit deze periode. Er zijn weinig aanwijzingen voor menselijke bewoning in dit gebied in de vroege middeleeuwen. Wel is er een schoeiing of perceelscheiding uit de tweede helft van de 5e eeuw, een mogelijke (post-Romeinse) waterloop ten zuidwesten van de vicus en vroeg middeleeuws materiaal gevonden. Uit deze gegevens valt weinig te concluderen. Het maaveld in de Frankische tijd van het gebied van het hoog middeleeuwse 'Stathe' rond de Buurkerk heeft lager gelegen dan dat van de Frankische burcht. Deze wijk is na de Noormannentijd tot bloei gekomen en vanaf deze tijd ook kunstmatig opgehoogd. Hier is wat Romeins en Karolingisch materiaal gevonden, maar verder geen vroeg middeleeuwse bewoningssporen³¹.

In het castellum zelf is nauwelijks een spoor van Merovingische activiteiten aangetoond en er is niets van een Frankisch kerkje gevonden. Toch is er veel onderzoek verricht. Dat is in 1929 begonnen onder leiding van Van Giffen, gevolgd door de onderzoeken van 1933-1935 onder leiding van Vollgraff en Van Hoorn. Het onderzoek is daarna weer opgepakt met onderbrekingen tot 1949 door Van Giffen. Een overzicht van deze opgravingen werd pas in 1989 gegeven door Ozinga en anderen. Helaas worden in deze publikatie voornamelijk de Romeinse vondsten belicht. Het middeleeuwse materiaal wacht nog op bewerking. De meest voor de hand liggende plaats voor het Sint-Maartenskerkje is de huidige Sint-Maartenskerk ofwel de huidige dom, omdat op veel plaatsen in Europa oudere kerken onder de nog bestaande liggen. In Utrecht is hiervan niets aangetoond. Slechts een muur onder het verdwenen Gotische middenschip wordt door Van Giffen aangeduid als afkomstig van een 'sacraal tweeperioden-gebouw uit

de vroeg- en laat- karolingische periode', dus vanaf de 9e eeuw. De reeds genoemde domtafelen melden, dat de huidige domkerk precies op de plaats van de door Willibrord gebouwde Sint-Maartenskerk staat. Dit lijkt echter in tegenspraak met de bovengenoemde levensbeschrijvingen van Bonifatius en Sturmius, omdat dan de miner ecclesia en de basilica mairer naast elkaar stonden.

De Heilige Kruiskapel is van later datum, zoals blijkt uit onderzoek van Van Giffen. Een recentelijk verrichte C-14 ouderdomsbepaling van houtskooldeeltjes in de kalkmortel maakt duidelijk, dat de meest waarschijnlijke bouw-tijd in de 10e eeuw valt, waardoor de Heilige Kruiskapel mogelijk pas door bisschop Balderik (918-976) gesticht kan zijn als het eerder genoemde binnen de burcht Trecht in de 10e eeuw herbouwde kerkje. Bedenkingen hiertegen op diverse gronden worden door de Utrechtse stads-archeoloog De Groot, die in 1993 een onderzoek naar de Heilige Kruiskapel heeft verricht en de kunsthistoricus Rijntjes aangevoerd. Beide auteurs komen tot de conclusie, dat deze kapel een waarschijnlijk door Willibrord in de 7e of 8e eeuw herbouwde of uitgebreide versie van een vroegere voorganger is. Willibrord wijdde deze kerk aan Sint-Maarten. De historici Broer en De Bruijn voeren daarentegen op grond van historische bronnen aan, dat indien de datering van De Groot en Rijntjes juist is, de Heilige Kruiskapel de eerste door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorkerk was in plaats van de Sint-Maartenskerk. De discussie hierover is nog in alle hevigheid gaande³².

Conclusie

Hoewel het niet ondenkbaar is, dat de Sint-Maartenskerk van Willibrord en zijn Frankische voorgangers onder de huidige domkerk gezocht moeten worden, is dit tot op heden niet aangetoond. De recentelijk veelbesproken Heilige Kruiskapel stamt uit de tijd

van bisschop Balderik of mogelijk toch uit de tijd van Willibrord, maar dan is deze kerk gewijd aan Sint-Salvator en niet aan Sint-Maarten. Herbeschouwing van de archivalia in combinatie met recent opgedane archeologische kennis geven een andere kijk op deze kwestie. Daarom hoop ik met dit betoog duidelijk te hebben gemaakt, dat een locatie voor dit godshuis buiten het oorspronkelijke Romeinse castellum zeer wel mogelijk is. Hiervoor komt het huidige Oudkerkhof het meeste in aanmerking. De daarvoor aan te voeren argumenten zijn:

1. Diverse oorkonden maken duidelijk dat de Sint-Maartenskerk binnen de Frankische burcht gezocht moet worden. De Sint-Maartenskerk van Willibrord is gebouwd op de resten van een Frankische voorganger. De Franken plachten hun kerken in de voorhof van hun burchten te bouwen. De meest aangewezen plaats voor deze voorhof is de ruimte tussen de noordelijke castellummuur en de rivier de Rijn.
2. Het toponiem 'Oudkerkhof' hoort duidelijk bij een kerk, maar welke? Dit moet een sinds lang verdwenen kerk zijn.
3. Deze kerk kan niet ver van de rivier af hebben gestaan volgens het geschrevene in de Vita Bonifatii over de aan land gebrachte lichamen van de Dokkumse martelaren.
4. De (omstreden) thematische kaart met een reconstructie van Trecht in het jaar 690 geeft duidelijk de hierboven geschetste situatie weer.
5. De vondst van vroeg-christelijke begravingen (8e eeuw) op het Oudkerkhof maken de aanwezigheid van een kerk uit deze periode in de directe nabijheid zeer waarschijnlijk.
6. Andere plaatsen buiten het castellum zijn gezien de huidige inzichten in de topografische situatie en het gebrek aan archeologische vondsten minder waarschijnlijk, maar natuurlijk niet uitgesloten.

Waar bevond zich de Sint-Maartenskerk van Willibrord?

Noten

- * De auteur is dank verschuldigd aan M.W.J. de Bruijn voor het kritisch beoordelen van het manuscript en B.J. Martens van Vliet voor het nodige speurwerk.
- 1 S. Muller Fzn, & A.C. Bouman *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920) no.42, 35-36 hierna aangeduid als OSU.
  - 2 Johannes de Beka, *Chronographia*, H. Bruch ed. (Den Haag 1973) caput 4, 7.
  - 3 OSU I, no.40, 33-34; D.P. Blok, 'Het immunitetsdiploma van koning Pip-pijn I voor de St. Maartenskerk te Utrecht' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 40-43.
  - 4 D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979) 23.
  - 5 OSU I, no.43, 36-37 en no.45, 38-39.
  - 6 F. Ketner, 'De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden' *JOU* 1960, 47-54.
  - 7 F. Petri, 'Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich', *Studien zu den Anfängen des europaischen Städtewesens* (Sigmaringen 1958), 254; W. Levison, *Neues Archiv* 1916, 478; OSU I, no.63, 69-71.
  - 8 I.H. Gosses, 'Merovingisch en Karolingisch Utrecht' *Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidk.* 1910; OSU I, no.62, 68-69; Beda, *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, C. Plummer ed. (Oxford 1966) liber V, caput 11.
  - 9 Topografische Atlas nr.1, GAU, 'Delineatio Veteris Castri cum subiecta Villa in Batavorum insula situm sub Dagoberto Rege Francorum Clodoveo III et Pipino Majore Ao Dom: 690', 'Utrecht en den Burgh int iaer on Heeren VloXC'.
  - 10 Y.M. Donkersloot-de Vrij, 'De kaart van Utrecht in het jaar 690' *MOU* 1990, 105-107. Hierin worden een aantal bezwaren tegen deze kaart op een rij gezet.
  - 11 J.J. de Geer Van Oudegein, *Het oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht* (Utrecht 1875).
  - 12 OSU I, no.35, 25-26.
  - 13 J.H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste middeleeuwen* (Leiden 1929). Hierin worden enige voorbeelden van de genoemde opbouw van een Frankische burcht besproken. De interpretatie van een dergelijke burcht in Dorestad door Holwerda wordt heden niet meer aanvaard.
  - 14 OSU I, no.104.
  - 15 W. Heda, *Historia episcoporum Ultrajectensium*, A. van Buchel ed. (Utrecht 1642).
  - 16 L.A. van der Tuuk, in voorbereiding.
  - 17 T.J. Hoekstra, *Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht 1976-1977*, 6, 11, hierna te noemen AKU; T.J. Hoekstra AKU 1976-1977, 10, 13-16; H.L. de Groot AKU 1978-1980, 15, 58-59; H.L. de Groot et al. *Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht* 1982, 51, 119-124, hierna te noemen ABKU; C.W. Vollgraff, G. van Hoorn & J.H. Jongkees, 'Proefgraving ten oosten van het Domplein te Utrecht' *Meded. Kon. Ned. Acad. Wet., afd. Letterk. Nieuwe Reeks* 9 (1946), nr. 7, 253-265.
  - 18 L.R.P. Ozinga et al. ed., *Het Romeins castellum te Utrecht, de opgravingen in 1936, 1938, 1943-44 en 1949 uitgevoerd o.l.v. A.E. van Giffen m.m.v. H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen* (Utrecht 1989). Hierin wordt gemeld dat slechts 5% van het terrein binnen de stenen castellumuren is opgegraven. De gezamenlijke oppervlakte van de werkputten is echter ca. 1900 m², zodat meer dan 10% van het terrein is opgegraven.
  - 19 S. Muller Fzn., 'Een en ander over Trecht en Utrecht'; J.H. Jongkees, 'Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis' *JOU* 1946-1947, 35-88. (20) De noordoostelijke hoek van het vijfde Romeinse castellum is zelfs een stuk naar binnen gebouwd (6,5 m te ver naar het zuiden en 4 m te ver naar het westen), ten opzichte van de overigens bijna haakse opbouw van de ommuring om beter te kunnen aansluiten op de er vlak langslopende rivier. In Ozinga et al. wordt het niet rechthoekig zijn van het castellum geweten aan onnauwkeurige veldwaarnemingen. Dit lijkt mij een onderschatting van de onderzoekers uit de dertiger en veertiger jaren. Van de in de noordelijke muur veronderstelde porta praetoria is nog niets teruggevonden, terwijl hier wel onderzoek naar is gedaan. De noordelijke muur van de vier eerdere bouwfases van het castellum stond meer naar het zuiden. Dit kan een gevolg zijn van de meer zuidelijke loop van de Rijn tijdens deze fasen. De veronderstelling is, dat de rivierbedding dan voor de bouw van het vijfde castellum iets noordelijker is komen te liggen.
  - 21 P.W.A. Immink, 'Iets over de Rijnloop in Utrecht', *JOU* 19 (1946) 53-60; Jongkees, 'Aanteekeningen', 35-88.
  - 22 OSU no.476; N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* deel II, 1844-1846, 38.
  - 23 T.J. Hoekstra AKU 1976-1977, 10, 13-16; H.L. de Groot & T.J. Hoekstra ABKU 1982, 31.
  - 24 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).
  - 25 H.L. de Groot, *Traces at Trajectum, an archeological survey* (Utrecht 1992).
  - 26 Ozinga et al., *Het Romeins castellum*.
  - 27 Vita Bonifatii auctore Willibaldo 754; Bonifatii Epistolae, Willibaldi Vita Bonifatii quibus accedunt Aliquot Litterarum Monumenta Coaeva,

Voorjaars- ledenvergadering

- Reinhold Rau ed. (Darmstadt 1988); *Eigilis Vita sancti Sturmii*, M.G.H. S.S., II (Hannover 1829); J.M. van Winter, 'Utrecht aan de Rijn' *JOU* 1975, 44-72.
- 28 T.J. Hoekstra, *AKU* 1976-1977, 14, 31-32; H.L. de Groot & M.J.G.Th. Montforts, *ABKU* 1982, 26, 64-72; C.A.M. van Rooijen *ABKU* 1990, 36, 146-149.
- 29 Deze stroomrug wordt door het zuidelijke deel van de Oudegracht doorsneden. Dit deel van de gracht wordt algemeen als een restant van de Rijnloop gezien. Er is echter geen logisch verband tussen de gelaagdheid van deze stroomrug en de veronderstelde rivierbedding. Eerder is te verwachten, dat dit deel van de gracht is gegraven en door stromings-activiteit is gaan meanderen en daardoor een bocht is gaan vormen.
- 30 H. Halbertsma *NKNOB* 1956; C. Isings, *AKU* 1978-1980, 1, 30-31; Vollgraff, Van Hoorn & Jongkees, 'Proefgraving' 253-265.
- 31 Montforts & De Groot, *ABKU* 1981, 38, 75-83; De Groot & Hoekstra, *ABKU* 1982, 32; C.A.M. van Rooijen, *ABKU* 1991-1992, 7-11.
- 32 A.E. van Giffen, *Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929 Wetenschappelijke verslagen I & II*, 1934; idem, 'Inheemse en Romeinse terpen; opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten' *Jaarverslag* 29, 30, 31, 32 van de *Vereeniging voor Terpenonderzoek* (1944-1948); De Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht' *Bull. KNOB* 93 (1994), 135-149; R. Rijntjes, 'De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel, *Ibidem*, 150-161; C.J.C. Broer & M.W.J. de Bruin 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?' *Ibidem*, 162-168.

Korte toelichting jaarverslag penningmeester.

Op het moment dat de tekst voor het Tijdschrift diende te worden ingeleverd, was slechts het eerste oriënterende gesprek met de accountant over de Jaarrekening afgerond.

Ik kan u de resultaten over 1994 op dit moment alleen op hoofdlijnen verschaffen. Op de ledenvergadering zelf zal uiteraard uitgebreide informatie beschikbaar zijn.

Het jaar 1994 geeft een teleurstellend resultaat te zien vanuit het oogpunt van de inkomsten voor de Vereniging Oud-Utrecht. Ten opzichte van 1993 zijn de contributie-inkomsten gedaald alsmede de opbrengst van verkochte publicaties. Echter, door het terugdringen van de kosten en een scherp beleid met betrekking tot de rente-inkomsten en een hogere opbrengst uit advertenties, lijkt het bestuur erin geslaagd te zijn het verwachte tekort te beperken.

Ondanks de (geringe) contributie-verhoging zal 1995 toch een jaar worden waarin we gezamenlijk dienen te trachten onze inkomsten te verhogen. Omdat ieder lid erbij de Vereniging geld kost -u kent mijn verhaal over het lidmaatschap van Oud-Utrecht als een van de beste investeringen!-, zullen onze inspanningen vooral gericht dienen te zijn op het werven van institutionele leden en subsidies voor onze activiteiten.

Joop Baars, penningmeester.

Het Bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Voorjaarsledenvergadering op dinsdag 13 juni a.s. des avonds om 19.30 uur in het CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39 te Utrecht.

Agenda

1. *Opening*
2. *Notulen van de Najaarsledenvergadering van 30 november 1994 (ter inzage)*
3. *Ingekomen stukken en mededelingen*
4. *Presentatie Jaarrekening (ter inzage)*
5. *Mededelingen over Jaarboek, Tijdschrift, propaganda, activiteiten en SPOU*
6. *Samenstelling van het Bestuur.*

Door het aftreden van Fred Vogelzang, stelt het Bestuur voor Lotty Broer in zijn plaats te benoemen. Door het vertrek van Saskia de Graaff stelt het Bestuur voor Joyce C.M. Pennings in de functie van Secretaris te benoemen. Voor de vacature die door het vertrek van Ineke Strouken, tweede-Secretaris, ontstaat kan het Bestuur nog niet met een voorstel komen. Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.

7. *Rondvraag*
8. *Sluiting*

Na de pauze (rond 20.45 uur) lezing: *Markten in Utrecht* door Hans Buiters. Zie hierover agenda